

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.17>

ВИДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Костенко І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
теорії та історії держави і права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-6974-023X
e-mail: kostenko111@gmail.com*

Семещук А.І.,

*студентка Державного податкового університету
ORCID: 0009-0000-4671-5472X
e-mail: anastasiasesemuk@gmail.com*

Костенко І.В., Семещук А.І. Види та особливості обмеження прав людини.

У науковій статті було досліджено різноманітні аспекти обмежень прав і свобод людини, зокрема їх класифікацію, механізми і особливості застосування. У статті було висвітлено розрізнення між безпосереднім обмеженням прав та обмеженням у їхній реалізації, а також добровільними та примусовими обмеженнями.

Основним принципом дослідження було забезпечення балансу між захистом прав та свобод особи та потребами держави у забезпеченні безпеки та порядку. Детально проаналізовано різні види обмежень, які можуть виникати в умовах надзвичайного стану, враховуючи законність, пропорційність та обґрунтованість таких заходів.

Обмеження прав людини мають виключно тимчасовий характер. Права людини можуть бути обмежені лише в тому випадку, якщо це прямо передбачено Конституцією України та не суперечить нормам міжнародного права. Тільки в такому випадку обмеження можуть вважатися правомірними та законними.

Також необхідно, сказати про те, що з огляду на практичне застосування, проблема співвідношення приватних прав і діяльності держави є особливо важливою для конституційного права: з одного боку держава, а з іншого – людина. Маємо на увазі те, що держава створюється людьми для себе, для того, щоб захистити свої права, але знову ж таки держава виникає як відповідь на нездатність людського суспільства жити без неї, без її сили і обмежень, держава стає як би вищим проявом громадської організованості і порядку, єдиним гарантом безпеки, стабільності і розвитку.

На сьогоднішній день питання щодо обмежень прав людини та громадянина у правовій державі з боку органів державної влади стало найбільш актуальним. Основними фактами порушення прав людини і громадянина є порушення з боку держави, а також порушення з боку окремих осіб.

Законодавством України передбачено, що права та свободи людини і громадянина можуть бути обмежені лише в тій мірі, в якій це необхідно для безпеки держави, населення та оборони країни. Тому встановлення певних заборон, викликаних зазначеним правовим режимом, повинно носити виключно тимчасовий характер.

Також у статті розглянуто класифікацію прав людини за їхнім змістом та можливістю обмеження, надаючи базу для подальших досліджень у цій області. Таким чином, було розкрито важливі аспекти обмеження прав людини та громадянина, сприяючи розумінню їхньої сутності та меж поширення.

Ключові слова: обмеження прав, права людини, класифікація обмежень, законність обмежень, воєнний стан, надзвичайний стан, баланс між правами та інтересами держави, особливості та механізми обмежень.

Kostenko I., Semeshchuk A. Types and characteristics of human rights limitations.

The scientific article explored various aspects of limitations on human rights and freedoms, including their classification, mechanisms, and application features. The article highlighted the distinction between direct restrictions on rights and limitations on their implementation, as well as voluntary and compulsory limitations.

The main principle of the study was to ensure a balance between the protection of individual rights and the state's need to ensure security and order. Various types of limitations that may arise in times of war or emergency were analyzed in detail, taking into account their legality, proportionality, and justification.

Restrictions on human rights are only temporary in nature. Human rights can be limited only if this is directly provided for by the Constitution of Ukraine and does not contradict the norms of international law. Only in this case, restrictions can be considered legitimate and legal.

It is also necessary to say that from the point of view of practical application, the problem of the relationship between private rights and state activity is particularly important for constitutional law: on the one hand, the state, and on the other, a person. We mean that the state is created by people for themselves, in order to protect their rights, but again, the state arises as a response to the inability of human society to live without it, without its power and limitations, the state becomes, as it were, the highest manifestation of social organization and order, the only guarantor of security, stability and development.

To date, the issue of restrictions on human and citizen rights in the rule of law by state authorities has become the most urgent. The main facts of violation of human and citizen rights are violations by the state, as well as violations by individuals.

The legislation of Ukraine stipulates that the rights and freedoms of a person and a citizen can be limited only to the extent that it is necessary for the security of the state, the population and the defense of the country. Therefore, the establishment of certain prohibitions caused by the specified legal regime should be of an exclusively temporary nature.

The article also discussed the classification of human rights based on their content and the possibility of limitation, providing a basis for further research in this area. Thus, important aspects of restricting human and citizen rights were revealed, contributing to an understanding of their essence and scope.

Key words: rights limitations, human rights, limitation classification, legality of limitations, state of war, state of emergency, balance between rights and state interests, limitations features and mechanisms.

Постановка проблеми. Актуальність роботи відображається в сучасному світі, де захист прав людини є нагальним завданням, але водночас існують ситуації, коли ці права можуть бути обмежені з різних причин. Зростаюча складність суспільства, технологічний розвиток, геополітичні конфлікти, кризи здоров'я та інші фактори створюють нові виклики і потребують постійного аналізу та розуміння механізмів обмеження прав людини.

Поняття обмеження прав людини розглядається в контексті забезпечення балансу між інтересами і потребами окремої особи та суспільства в цілому. Обмеження прав можуть бути введені урядовими структурами для забезпечення громадського порядку, національної безпеки, боротьби з тероризмом, охорони здоров'я чи захисту громадської моралі. Однак, важливо розуміти, що обмеження прав повинні бути обґрунтованими, пропорційними та необхідними у демократичному суспільстві.

Дослідження видів та особливостей обмеження прав людини допомагає розкрити принципові аспекти цього питання, визначити ефективні методи регулювання та захисту прав людини в умовах сучасного світу. Враховуючи постійні зміни в політичному, економічному та соціокультурному середовищі, таке дослідження стає важливим і актуальним для розробки політики, правозахисних стратегій та міжнародного співробітництва в галузі прав людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність дослідження проблеми обмеження прав і свобод людини та громадянина підкреслюється широким спектром наукових праць відомих юристів, які працюють у теоретичному напрямку. Серед них можна відзначити О. Осинську, М. Савчина, Б. Сидорця, О. Скрипнюка, В. Сорокуна, Т. Слінько, Є. Ткаченка, С. Шевчука та багатьох інших вчених, які внесли значний внесок у розвиток та вирішення цієї проблематики.

Формулювання мети наукової статті. Метою роботи є систематизація та аналіз основних видів та особливостей обмеження прав людини. Це дослідження спрямоване на вивчення механізмів, за допомогою яких права можуть бути обмежені у різних сферах життя.

Підкреслюється важливість збалансованості між інтересами окремої особи та суспільства в цілому, а також необхідність розуміння принципів, які лежать в основі обмежень прав, для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах сучасного світу.

З поставленої мети можна виокремити наступні **завдання**:

1. Систематизація основних видів обмежень прав людини в різних контекстах, включаючи політичні, правозахисні, економічні та соціокультурні аспекти.
2. Аналіз механізмів, які лежать в основі обмежень прав, зокрема законодавчих, адміністративних та судових процедур.
3. Визначення особливостей обмеження прав у різних країнах та правових системах, включаючи порівняльний аналіз законодавства та практики його застосування.
4. Висвітлення етичних, соціальних та правових аспектів обмеження прав людини, включаючи важливість збалансованості між інтересами індивіда та суспільства.

Виклад основного матеріалу. У розвинених суспільствах загальноприйнятим є принцип абсолютної цінності прав людини та підпорядкування держави інтересам громадян, що є важливим фундаментом для демократичного розвитку. Цей гуманістичний принцип закріплено у Конституції України, яка передбачає спрямування всіх органів влади на забезпечення, охорону й захист прав людини, а також залучення суспільства до контролю за їх реалізацією [3, с. 532].

Взаємодія між особою та державою відбувається через виконання гарантованих і захищених законом прав і обов'язків, закріплених у Конституції України. Ці відносини базуються на юридичній відповідальності перед законом за порушення прав, що сприяє досягненню розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства та держави.

Держава, спираючись на соціально-типові характеристики особистості, створює систему взаємних прав і обов'язків, що визначають правовий статус громадянина.

Однак, при розгляді проблеми універсальності прав людини неможливо оминати питання їх обмежень. Мова йде не про встановлення юридичних меж природного права, а про обмеження прав, закріплених у відповідних нормативних актах.

Визначення юридичних меж прав людини є широким поняттям і залежить від таких чинників, як індивідуальні інтереси та потреби людини, їх збалансованість з потребами суспільства, моральні норми, що домінують у конкретному суспільстві, та мета конкретного права людини, а також відповідність цієї мети правовій діяльності держави щодо реалізації, забезпечення та обмеження цих прав [7, с. 42].

Вчені-історики продемонстрували, що навіть у первісних спільнотах склалася система соціального регулювання, спрямована передусім на обмеження. Норми поведінки, зокрема норми-табу, виникали з необхідності контролювати біологічні інстинкти. Пізніше, коли в суспільстві з'явилося поняття права, з'явилася потреба у стандартизації звичаїв та їх закріпленні у законі, а також у фіксації правових обмежень, передбачених неофіційними нормами поведінки.

Обмеження грають важливу роль у досягненні справжньої свободи для кожної особи. Шляхом певного обмеження свободи кожного індивіда, закон забезпечує йому можливість використовувати свої права без перешкод, тобто гарантує свободу в межах цих обмежень.

Свобода кожної людини обмежується лише тоді, коли це не порушує свободу інших. Закон, встановлюючи ці межі, сприяє установленню порядку в спільному житті людей на основі свободи.

Цей аспект свободи був врахований ще розробниками французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року. У четвертій статті Декларації зазначено, що свобода полягає в тому, щоб робити все, що не завдає шкоди іншим: отже, використання природних прав кожної людини обмежується лише тими межами, які гарантують іншим членам суспільства користування тими ж правами [2, ст. 4]

Можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачено практично у всіх міжнародно-правових актах, що регламентують права людини й основні свободи. Кожний такий договір встановлює межі можливих обмежень, вичерпний перелік підстав для них, а також перелік прав, які за будь-яких обставин не можуть бути обмежені.

Інститут обмеження прав є міжгалузевим і охоплює норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового та інших галузей права.

Він регулює відносини влади і підпорядкування, і тому для нього характерний субординаційний або імперативний метод правового регулювання. Обмеження основних прав може здійснюва-

тися як шляхом прямих заборон, так і шляхом вилучення певної частини права, а також шляхом встановлення спеціального порядку реалізації такого права [8, с. 357–361].

Варто зазначити, що термін «обмеження» використовується як для визначення юридичних меж прав людини, так і для самого процесу обмеження цих прав.

Згідно з дослідженням І.Ю. Ліщинова, існує низка обґрунтованих обмежень прав людини, що виникають з об'єктивних причин або необхідні для функціонування суспільства: обмеження, що обумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку; пов'язані з конкретними характеристиками власника прав, його економічним станом, фізичними або іншими особливостями; обмеження, що випливають з принципу «права людини обмежують права інших власників прав»; та обмеження, які встановлює держава (як постійні, так і тимчасові) [5, с. 3–7].

Отже, до справжніх обмежень відносяться лише ті, що належать до останньої з перелічених груп, переважно тимчасові. Наприклад, у статті 29 Загальної декларації прав людини вміщено формулювання стосовно постійних обмежень, які є необхідними для забезпечення функціонування суспільства, проте такі, які може встановлювати держава «для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту». Такі обмеження можуть бути встановлені лише законами та у визначеному законодавством обсязі.

При обговоренні обмежень прав людини важливо розрізнати дві речі: безпосереднє обмеження прав (наприклад, відбирання певних прав) і обмеження в їхній реалізації (коли можливість виконання права обмежується). Ці обмеження можуть бути добровільними чи примусовими, і вони мають бути чітко визначені законодавством.

Принцип прав людини полягає в тому, що кожна людина має право на вибір свого способу життя, який треба поважати, за умови, що цей вибір не шкодить іншим людям та не обмежує їхніх прав [4, с. 42–46].

У Конституції України зазначені два основні види обмежень прав і свобод людини. Зокрема, частина 2 статті 64 передбачає, що під час воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав та свобод з вказанням строку їх дії. Деякі інші статті, наприклад, частина 3 статті 34 (щодо права на свободу думки і слова) та частина 2 статті 35 (щодо права на свободу світогляду і віросповідання), визначають умови обмеження саме у здійсненні цих прав [3, с. 532].

При цьому обмеження мають бути легітимними, пропорційними та обґрунтованими, як встановлено Конституційним Судом. Наприклад, обмеження можуть вводитися у випадках, коли існує загроза національній безпеці, громадському порядку чи здоров'ю населення. Це забезпечує баланс між захистом прав і свобод громадян та потребами держави в забезпеченні безпеки та порядку [1, с. 272].

Зазначимо, що різноманітні визначення та характеристики прав людини створюють можливість виділення різних видів цих прав. Класифікація прав людини полягає у їх поділі на конкретні категорії за певними критеріями. Проведення загальної класифікації надає основу для спеціального дослідження обмежень на різних типах прав людини.

Існує декілька критеріїв класифікації прав і свобод людини та громадянина: за суб'єктами, за походженням, за часом виникнення, за характером утворення тощо. Проте більшість цих критеріїв має переважно теоретичне значення. Натомість для практичних цілей важливими є класифікації прав за їхнім змістом та можливістю обмеження.

Зокрема, за можливістю обмеження виділяють абсолютні права (які не можуть бути обмежені за жодних обставин) та відносні (які підлягають правомірному обмеженню у демократичному суспільстві) [4, с. 42–46].

Класифікація прав і свобод людини та громадянина за їхнім змістом є найпоширенішою і найбільш доступною для проведення різноманітних наукових досліджень. За цим підходом права можна поділити на кілька категорій:

1. Особисті права, які охоплюють такі аспекти як право на життя, свободу, особисту недоторканність, таємницю листування та інші.
2. Політичні права, що включають в себе виборче право, право на доступ до державної служби та інші.
3. Соціально-економічні права, які охоплюють право на працю, підприємницьку діяльність, право власності, соціальне забезпечення та інші.
4. Культурно-екологічні права, які включають право на освіту, на безпечне екологічне середовище та інші [4, с. 42–46].

Крім того, у зв'язку з розвитком суспільства та новими технологічними можливостями, важливим є класифікація прав за поколіннями, яка віддзеркалює історичний розвиток. Ця класифікація визначає чотири покоління прав, проте для наукових досліджень особливе значення мають права четвертого покоління, які стосуються таких аспектів як право на смерть, клонування, аборти тощо.

Обмеження прав і свобод людини складається зі значної кількості взаємопов'язаних норм різних галузей права, таких як конституційне, кримінальне, цивільне, адміністративне та інші. Ці норми встановлюють порядок, умови та механізми обмеження прав людини. Крім того, національні суди та Європейський суд з прав людини, зокрема, враховуються у рішеннях справ, що стосуються прав людини, згідно із законодавством України.

Класифікація обмежень прав і свобод людини та громадянина дозволяє уявити їхню сутність та межі поширення. Зазвичай розрізняють наступні види обмежень:

1. За обсягом:

- Загальні обмеження, які можуть застосовуватись до всіх прав і свобод, наприклад, обов'язок не порушувати права інших осіб.
- Спеціальні обмеження, що стосуються певних прав або використовуються в певних умовах, таких як воєнний або надзвичайний стан.

2. За підставою обмеження:

- Правомірні обмеження, які передбачені законом та відповідають правовим нормам.
- Неправомірні обмеження, які суперечать закону або міжнародним стандартам прав людини.

3. За місцем закріплення правових підстав:

- Обмеження, що передбачені в національному законодавстві.
- Обмеження, що передбачені міжнародним законодавством.

4. За змістом:

- Обмеження, які напряму звужують обсяг та зміст права.
- Обмеження, які встановлюють додаткові умови для реалізації права, наприклад, виборчі цензи [4, с. 42–46].

В особливих правових режимах, як воєнний стан, обмеження прав і свобод людини та громадянина стають об'єктом уваги. Під розглядом є аспект, як і в якому обсязі ці права можуть бути обмежені в умовах воєнного стану. Конституція України та відповідні закони передбачають ці обмеження, але вони мають бути відповідними та тимчасовими, дотримуючись принципів недискримінації.

Наприклад, у разі введення воєнного стану, права та свободи можуть обмежуватися, проте лише в мірі, необхідній для забезпечення безпеки країни та її населення [9, с. 115–118].

Проаналізувавши документи, що стосуються теми, можна виділити права та свободи, що можуть бути обмежені, включаючи право на недоторканість житла, таємницю кореспонденції, свободу пересування, свободу слова, участь у владних справах, проведення мирних зборів, право власності, працю, страйк, освіту.

Закон передбачає вичерпний перелік прав, що не підлягають обмеженню, включаючи основні права на життя, гідність, недоторканість, а також гарантії судового захисту та недопущення дворазової відповідальності за одне правопорушення. Обмеження воєнного стану, відповідно до світового досвіду, мають за мету забезпечення оборони країни та усунення зовнішніх і внутрішніх загроз.

Механізм обмеження прав, який ми використовуємо, ґрунтується на положеннях Загальної декларації прав людини та практиці Європейського суду з прав людини. Відомий як «трикутник правомірності обмеження прав людини», цей механізм складається з трьох ключових елементів: законність обмеження, правомірна мета і необхідність у демократичному суспільстві [9, с. 115–118].

Ці складники гарантують, що обмеження прав є розумним та пропорційним, спрямованим на захист інтересів суспільства та забезпечення загального добробуту.

Висновок. Обмеження прав людини в сучасному суспільстві є складним та багатогранним питанням, яке потребує уважного аналізу та збалансованого підходу. Згідно з принципами правової держави та гуманітарних стандартів, обмеження прав мають бути обґрунтованими, пропорційними та легітимними.

Варто розрізняти безпосереднє обмеження прав, коли певні права забороняються або обмежуються законодавством, і обмеження у реалізації прав, коли можливість виконання права обмежується у певних умовах чи за обставин, визначених законом.

При цьому добровільні та примусові обмеження мають бути чітко визначені, а їх застосунок повинен відповідати вимогам закону та міжнародних стандартів прав людини. Конституція та інші правові акти передбачають механізми обмеження прав у випадках воєнного або надзвичайного стану, проте такі обмеження мають бути тимчасовими та обґрунтованими необхідністю забезпечення безпеки країни та захисту прав і свобод громадян.

Класифікація прав за їхнім змістом та можливістю обмеження є важливим інструментом для забезпечення захисту прав людини та розумного балансу інтересів суспільства та окремих осіб. Дотримання принципів законності, правомірності та необхідності у демократичному суспільстві є ключовими у забезпеченні справедливого та раціонального обмеження прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейський Суд з прав людини : матеріали практики (2005-2006 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. Сер. II. Коментарі прав і законодавства. № 7. К. : Фенікс, 2007. 272 с.
2. Загальна декларація прав людини : Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 21.04.2024).
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 21.04.2024).
4. Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М., Мерник А.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 42–46.
5. Ліщина І.Ю. Міжнародні договори як частина національного законодавства України: проблеми і перспективи. *Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій*. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. № 47. С. 3–7.
6. Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381–384.
7. Слінко Т.М. Правові підстави обмеження реалізації прав і свобод людини та громадянина. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15153/1/Slinko.pdf> (дата звернення: 21.04.2024).
8. Фігель Ю.О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 357–361.
9. Шаповал В.Д. Особливості обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 115–118